

SUMMARY

Natali Dianova

**ACTIVITY OF THE EKATERINOSLAVSKY SCIENTIFIC ARCHIVAL COMMISSION:
CHURCH-RELIGIOUS ASPECT**

The activity of the Ekaterinoslavsky scientific archival commission aimed at studying of a church history of edge is investigated. Participation of orthodox clergy and teachers of educational institutions in Commission work, their contribution to business of a finding and the publication of documents on stories of the Ekaterinoslavsky diocese and preservation of Christian antiquities is considered.

Key words: The Ekaterinoslavsky scientific archival commission, orthodox clergy, archives, researches, the publication, preservations.

*Наталія Гудима***ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ
ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ У ХІХ СТ.**

Висвітлені загальні тенденції в сфері монастирського землеволодіння упродовж ХІХ ст. на прикладі православних монастирів Південної Київщини.

Ключові слова: православний монастир, землеволодіння, власність, збільшення.

Особливе місце в релігійному житті православних віруючих Південної Київщини у ХІХ ст. займали православні монастирі. Виконання головного свого призначення як духовної інституції – душепастирської та культурової діяльності, було неможливим без міцної господарської бази монастиря, яка формувалась завдяки різним видам господарської діяльності. Значний вплив на визначення основних напрямків господарської діяльності та на рівень розвитку монастирських господарств в цілому мала система церковно-монастирського землеволодіння.

Тривала атеїстична пропаганда, звівши нанівець зацікавленість вчених проблемами історії православної церкви, сприяла створенню хибних уявлень, а то і явних заблудів щодо історії діяльності Православної Церкви на українських землях. Однак упродовж останніх 20 років спостерігається поживлення інтересу світських дослідників до проблемних питань з історії православ'я в Україні. На превеликий жаль, у вітчизняній історичній науці ще бракує широких фундаментальних досліджень, присвячених аналізу та висвітленню стану церковно-монастирського землеволодіння православних обителів у ХІХ ст. Науковцю, в кращому разі, доводиться мати справу з окремими вузькоспеціалізованими працями, де їх автори роблять спробу неупереджено висвітлити лише окремі напрями активності

монастирів, збагнути зміст та сутність їх діяльності. Така ситуація, після більш ніж півстолітнього панування тенденційних та некритичних уявлень, щодо явища монастирського господарювання цілком природна і свідчить про плідні початки дослідницьких студій в цьому напрямі.

Звідси метою пропонованої статті є заповнення тієї великої прогалини, яка утворилася в полі історичних досліджень окресленого періоду господарювання православних монастирів; вказана мета буде реалізована автором у своєму провідному завданні, яке пов'язане із з'ясуванням специфіки та стану землеволодіння православних монастирів Південної Київщини у XIX столітті.

При написанні цієї статті використані джерела церковного та світського походження з фондів Державного Архіву Черкаської області (далі – ДАЧО). До найбільш інформативних церковних фондів належать: ф.148 «Мошногірський Вознесенський чоловічий монастир» та ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський чоловічий монастир». Незначна кількість справ міститься в ф.354 «Виноградський Успенський чоловічий монастир» та ф.422 «Лебединський Миколаївський жіночий монастир». Документи світського походження, що відображають різні аспекти монастирського землеволодіння, містяться в таких фондах, як: ф.896 «Канівський повітовий суд» та ф. 420 «Чигиринський повітовий суд». Збірка Ю.Мариновського «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 року» містить 36 документів, що знаходяться в ДАЧО та в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), а також в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В.Вернадського. Переважна більшість джерел висвітлюють господарську складову монастирської діяльності. Дослідження Н.П.Лавриненка «Православні монастирі Південної Київщини 1793-1917 рр.», що побачило світ у 2009 р., присвячене питанням соціально-правового статусу монастирів та їхнього внутрішнього устрою. Значна увага приділена колу питань, пов'язаних з економічною діяльністю монастирів, зокрема аналізується стан церковно-монастирського землеволодіння.

Розглядаючи питання церковно-монастирського землеволодіння у XIX ст., треба враховувати вплив державних законодавчих актів стосовно Православної Церкви, що увійшли в силу в II половині XVIII ст. Так, 26 лютого 1764 р. вийшов Наказ «О разделении духовных имений и о сборе со всех архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с каждой души по 1 рублю 50 копеек, с приложением Манифеста о подведомстве всех архиерейских и монастырских крестьян Коллегии экономии и штатов по духовной части». (Наведена повна назва Наказу мовою оригіналу, рос.

мовою). Цим Наказом скасовувалось церковне землеволодіння в Російській імперії, а всі населені церковні маєтки передавались до відомства Колегії економії. Подібна секуляризаційна реформа була проведена у 1786 р. і в Малоросії.

Передача земельних володінь Церкви до державної казни залишила монастирі головного матеріального джерела існування. Натомість держава, відповідно до Наказу від 18 грудня 1797 р., взяла на себе зобов'язання виділити по 30 дес. орної землі та сінокосів на кожен монастир. Господарство кожного монастиря повинно було обов'язково мати хоча б один млин та риболовне озеро. Насправді станом на 1811 р. ситуація щодо забезпеченості православних монастирів досліджуваного регіону таким господарчим мінімумом виглядала наступним чином: Лебединський Миколаївський, Лебединський Георгієвський та Богуславський Миколаївський монастирі не мали жодного млина та риболовного озера. Корсунський Онуфрієвський монастир, маючи риболовне озеро, не мав млина. Решта монастирів регіону були забезпечені млинами та риболовними озерами¹. Кількість земельних угідь, що окремо належали кожній православній обителі, була нерівною, неоднаковими виявились і якісні характеристики земель. Монастирська земля за якісними характеристиками поділялась на «удобную» (рос.) та «неудобную» (рос.) (далі в тексті – *зручну та незручну*). До зручної землі відносились такі угіддя: орна земля, луки, ліси. Незручними вважались такі ділянки: болота, земля під дорогами та під водою (ставки, озера), а також ділянки суходолу, непридатні для господарського використання.

Найбільші земельні угіддя станом на 1811 р. мав Мошногірський Вознесенський монастир (зручної – 269 дес. 1295 саж., незручної – 25 дес. 1614 саж.), а найменші – Богуславський Миколаївський монастир (зручної – 43 дес. 1385 саж., незручної – 5 дес. 2298 саж.)².

За земельним планом Богуславського Миколаївського монастиря від 1824 р. незручними земельними угіддями на одній ділянці були визнані:

«Неудобной под каменистыми местами и песчаными крутыми оврагами – 3 дес. 1481 саж.

Под дорогою – 360 саж.

Под иссохшими двумя прудами и ручьями – 2038 саж.

Под болотом – 6 дес. 309 саж.» (рос.).

На другій ділянці:

«Неудобной под дорогами, крутыми оврагами и болотом – 4 дес. 87 саж.» (рос.).

Частка незручних земель цього монастиря становила близько 17 % від загальної кількості монастирських угідь. Станом на 1825 р. незручних

земель Мошногірського Вознесенського монастиря налічувалось до 10 %. Близько 87-88 % володінь Медведівського монастиря становили заплави р. Тясмин, ставки та озера.

Серед православних монастирів означеного регіону Богуславський Миколаївський, Виноградський Ірдинський та Корсунський Онуфрієвський не мали передбаченої законодавством кількості земель. Незабезпеченість монастиря млином, риболовним озером або земельним наділом зазначених розмірів ставала підставою для щорічного отримання з державної казни грошової компенсації. Для більшості православних монастирів це була єдина підстава для отримання фінансової допомоги від держави, решту коштів на гідне утримання та розвиток обителі ченці (черниці) мали добувати самостійно, активізуючи економічну діяльність.

Значно в кращому становищі опинились ті обителі, які набули статусу штатних. Монастирі поділялись на 3 класи. Залежно від класу штатного монастиря щорічно він мав розраховувати на певну суму державної допомоги на утримання. Серед монастирів зазначеного регіону штатність отримали наступні: Золотоніський Красногірський та Лебединський Миколаївський, який Наказом Київської Духовної Консисторії за №7779 від 14.10.1842 р. був введений до 2-го класу³. У 1893 р. монастир отримав з державної казни на річне утримання 2265 крб 79 коп., на додаток до цієї суми ще 81крб 71 коп. за брак земельних угідь. Для порівняння – церковно-економічний прибуток того року становив 5773 крб 56 коп.⁴

Позаштатних монастирів на терені Південної Київщини на початок XIX ст. виявилася переважна більшість, а саме: Беліловський Георгієвський, Богуславський Миколаївський, Виноградський Ірдинський, Жаботинський Онуфрієвський, Золотоніський Красногірський, Корсунський Онуфрієвський, Лебединський Георгієвський, Лебединський Миколаївський, Медведівський Миколаївський, Мотронинський Троїцький, Мошногірський Вознесенський, Чигиринський Троїцький монастир.

Позаштатні обителі мали існувати лише за рахунок традиційних для церкви прибутків та з надходжень від монастирських економій. Як уже зазначалося, в разі незабезпеченості тим господарським мінімумом, що був затверджений документально, монастир мав отримувати грошову компенсацію. За відсутності рибної ловлі, щорічно, Виноградський Ірдинський монастир отримував з державної казни по 42 крб.84 коп. Така ж сума виділялась і на Корсунський Онуфрієвський монастир. Чигиринський Троїцький монастир отримував по 89 крб 71 коп.

Монастирське землеволодіння – один із головних факторів, що мав істотний вплив на характер та рівень розвитку монастирських господарств.

Упродовж XIX ст. кожна православна обитель спромоглась збільшити розміри своїх земельних угідь. Загалом, за кількістю монастирських землеволодінь Київська єпархія посіла друге місце серед решти українських єпархій (перше місце – Херсонська єпархія)⁵. Володіння Виноградського Ірдинського монастиря на кінець XIX ст. збільшилися порівняно з початком століття на 13,7%, Жаботинського Онуфрієвського – на 95,5%, Корсунського Онуфрієвського – на 81,3%, Лебединського Миколаївського – на 20%, Мотронинського Троїцького – на 84,8%, Мошногірського Вознесенського – на 15,6%. Не типовим є приклад Медведівського Миколаївського монастиря. Так, якщо станом на 1811 р. він мав 50 дес. 2107 саж. зручної землі та 8 дес. 2181 саж. незручної, то у 1857 р. загальна кількість земель становила вже 963 дес., а за звітними документами 1890 р. монастир мав 1042 дес. землі. Попри значне розширення монастирських угідь, кількість орних земель монастиря була незначною – 12 дес., лугових – 62 дес. та під лісом – 95 дес. Решта, 900 дес., були непридатними для сільськогосподарського або будь-якого іншого використання⁶. Подібні збільшення відбулись за рахунок купівлі землі, а також шляхом отримання ґрунтів від фізичних осіб в дарунок або за заповітом. Треба зазначити, що на здійснення акту купівлі землі, так само, як і на продаж, власне, монастирських ґрунтів, настоятель повинен був отримати Височайший дозвіл. Так, Чигиринський Троїцький монастир наприкінці століття купив декілька ділянок орних земель. Найвагомим придбанням стала орна земля в розмірі 60 дес., вона коштувала монастиреві 8850 крб сріблом. (Ця купівля була здійснена у 1892 р.)⁷. За заповітом від міщанки Дерев'янченко до земельного фонду вище згадуваного монастиря відійшли 2 острови. Хутір Захарченкова Стінка Чигиринський Троїцький монастир отримав в дар від гвардії підпоручика у відставці А.В.Юдіна⁸.

На кожному з отриманих земельних ділянок монастирі мали документи, які юридично підтверджували права власності. Це давало змогу монастирям, в разі виникнення суперечок при з'ясуванні прав на землеволодіння, відстоювати власні інтереси в судовому порядку. В такий спосіб, наприклад, братія Жаботинського Онуфрієвського монастиря з 1819 р. по 1847 р. намагалася вирішити суперечливі питання, пов'язані із 28 дес. ґрунтів, якими безпідставно користувалися поміщики Давидови⁹. Упродовж 10 років (1836-1846) в судовому порядку вирішувалось питання власності на землю між Богуславським Миколаївським монастирем та Економією Графа Браницького¹⁰.

Однією з причин виникнення частих непорозумінь, пов'язаних із визначенням прав на землеволодіння, можна вважати відсутність у

монастирів точних планів своїх земель, що, в свою чергу, було зумовлене недосконалістю тогочасної системи як вимірювання, так, власне, і складання відповідних описів (планів). Так, в описах монастирських земель (це стосується документів I половини XIX ст.) можна зустріти подібні записи: «... пашенной (землі) в три поля 36 дней то есть 24 дес. и сенокосной на 20 косарей...» (рос.)¹¹. Це унеможливило встановлення реальних розмірів монастирських угідь, принаймні, в I половині XIX ст., ті дані, що наведені в документах, можна вважати за орієнтовні. Однак, це не стало перешкодою при з'ясуванні динаміки кількісних змін монастирських земельних угідь. Протягом XIX ст. (особливо в II половині) відбувається розростання монастирських угідь. Ті землі, що кількісно перевищували затверджені державні норми, обкладалися земельними податками за загальними умовах. Так, протягом 7 років, з 1893 р. по 1900 р., братія Жаботинського Онуфрієвського монастиря сплачувала щорічно Державний поземельний податок в розмірі 14 крб 53 коп. за 58 дес. землі. Сума Губернських земських повинностей становила 11 крб 37 коп. та податок «на причтовую постройку» (рос.) – 1 крб 44 коп. Сплата за вищевказані види податків щорічно становила 27 крб 37 коп. Ця сума в порівнянні з розміром прибутків від земельних угідь була несуттєвою. Треба зазначити, що розміри податків хоча й не змінювались тривалий проміжок часу, але дещо відрізнялись, наприклад, залежно від повіту. У 1897 р. з кожних 100 крб із суми, в яку була оцінена земля, в Канівському повіті сплачували 4,409 коп., Київському – 6,539 коп., Черкаському – 3, 834 коп., Чигиринському – 4,682 коп. На розміри податків впливали також якісні характеристики угідь. Так, із кожної десятини землі I-го розряду сплачувалося по 25, 045 коп. Державного поземельного податку, тоді як із земель III-IV-го розрядів – по 15, 116 коп.¹².

Земля була найважливішим джерелом поповнення монастирської казни. Не вдаючись до аналізу розмірів прибутків від господарської діяльності монастирів на власних землях, з'ясуємо частку надходжень від сплати за орендовані землі.

Протягом XIX ст. поширюється практика передачі монастирями землі в оренду. Щоби заключити орендний договір, Настоятель монастиря повинен був, надавши витяг з плану церковно-монастирської місцевості в Єпархіальне управління, отримати дозвіл. Як правило, в оренду здавалися ті землі, які не вигідно або складно, наприклад, через значну віддаленість, було обробляти власноруч. Найчастіше в оренду віддавали орні землі та сінокоси. Також відомі факти орендування монастирських садів. Жаботинський Онуфрієвський монастир у 1893 р. здавав в оренду 73 дес. орних земель, що становило 18,5 % від загальної кількості угідь (

399 дес.)¹³. Водночас, із 234 дес. 2346 саж., що належали Чигиринському Троїцькому монастирю, в оренду здавалися 20 дес., частка яких в загальній кількості становила 8,5 %¹⁴.

Здавання землі в оренду виявилось доволі вигідним. Так, до казни Мошногірського Вознесенського монастиря в різні роки надходило від 86 крб сріблом (1851р.) до 600 крб. сріблом (1885 р.) за орендовані землі, що становило, відповідно, 12,9% та 18,5% сумарного річного прибутку¹⁵. Від орендаторів х. Лаврусиха Жаботинський Онуфрієвський монастир отримав у 1884 р. 300 крб сріблом¹⁶. Здаючи у 1876 р. в оренду на 5 років старий монастирський сад, розміром близько 1 дес., настоятель Жаботинського Онуфрієвського монастиря ставив перед орендарем умову – «...поддержание старых и разведение молодых фруктовых деревьев.» (рос.)¹⁷. Багато років поспіль Виноградський Ірдинський монастир, здаючи в оренду монастирський сад, отримував значні грошові суми. Здача землі в оренду значно спрощувала отримання прибутків, не вимагаючи при цьому додаткових вкладень.

Отже, політика Російської держави була спрямована на значні обмеження в сфері церковно-монастирського землеволодіння. Монастирі втратили можливість на власний розсуд розпоряджатися власними угіддями.

Упродовж XIX ст. православні монастирі Південної Київщини збільшують розміри власних угідь. Найактивніше процес розростання монастирських володінь відбувався в II половині XIX ст. Земля виступає гарантом гідного фінансово-економічного стану православних обителів, сприяючи їхній стабільності та подальшому розвитку.

1. Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997. – С.56-61.
2. Там само.
3. ДАЧО. – Ф. 422 «Лебединський Миколаївський жіночий монастир». – Оп.1. – Спр.2 «Опис майна монастиря. 1886 -1891». – Арк.134.
4. Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997. – С. 90-91.
5. Лавриненко Н.П. Православні монастирі Південної Київщини 1793-1917рр. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2009. – С. 127.
6. Мариновський Ю.Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997. – С.57, 93.
7. ДАЧО – ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський монастир». – Оп.1. – Спр.86 «Справа про стан Жаботинського Онуфрієвського монастиря за 1880-1898 рр. (Відомості, статистичні данні, формулярні списки, листування)». – Арк. 203.
8. Мариновський Ю.Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997. – С. 187.

9. ДАЧО. – Ф.420 «Чигиринський повітовий суд». - Оп.1. – Спр.57 «Справа за позовом Жаботинського Онуфрієвського монастиря до поміщиків Давидових про захват землі. 1819-1847 рр.». – Арк.450.
10. ДАЧО. – Ф.896 «Канівський повітовий суд». – Оп.1. – Спр.13 «Справа про розмежування земель Миколаївського монастиря з землями, що належать поміщикам Браницьким в Богуславському повіті». – Арк.12,250, 321,567.
11. ДАЧО – ф.697 «Чигиринський повітовий землемір» - Оп.1. – Спр.7 «Копія Наказу Київського губернського правління про відмежування монастирських земель у м. Лебедин за 1815 р.» - арк.3.
12. ДАЧО. – Ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський чоловічий монастир». – Оп.1. – Спр.127 «Справа про покупку, продаж та здачу в оренду монастирської орної та сінокісної землі, садів та лісу. 1866-1906 рр.». – Арк.81.
13. Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997. – С.83.
14. Там само. – С. 108.
15. ДАЧО. – Ф.148 «Мошногірський Вознесенський монастир». – Оп.1. – Спр.117 «Прибутково-видаткова книга церковних та економічних монастирських сум за 1851-1896 рр.». – Арк. 2 зв., 4 зв., 149 зв.-157.
16. ДАЧО. – Ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський чоловічий монастир». – Оп.1. – Спр.110 «Книга для запису приходу церковних та економічних сум Жаботинського Онуфрієвського монастиря за 1884 р.». – Арк. 64.
17. ДАЧО. – Ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський чоловічий монастир». – Оп.1. – Спр.127 «Справа про покупку, продаж та здачу в оренду монастирської орної, сінокісної землі садів та лісу.1866-1906 рр.». – Арк.36.

SUMMARY.

Natalia Gydima

**THE OWNERSHIP ON EARTH OF ORTHODOX MONASTERIES
OF THE SOUTH KIEV REGION OF THE XIX- TH. CENTURY.**

The following article is devoted to general processes of the South Kiev region orthodox monasteries' ownership on earth during the XIX-th century.

Keywords: orthodox monastery, ownership on earth, development, growth.